

Przemiany okresu Meiji w Japonii w świetle podręcznikowej narracji historycznej w szkole podstawowej

The Transformation of the Meiji Period in Japan in the Light of the Textbook Historical Narrative in Elementary School

DOMINIKA MARCINIAK

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

dommar12@st.amu.edu.pl

ORCID: 0009-0000-1009-9129

ABSTRACT: The subject of this article is the historical narrative concerning the history of Japan, with particular emphasis on the changes taking place in the discussed country during the Meiji period. This subject was included in three series of textbooks for teaching and learning history in primary schools. Drawing on postcolonial studies, in my research I addressed the issue of the place of the history of Japan in the school history curriculum in Poland. The analysis begins with a historiographical examination of the history of Japan during the Meiji reforms. Then, taking into account the phenomenon of didactic transposition, I looked at how the findings of historians on the Meiji era were used in the school textbook narrative. This procedure was aimed at answering from what perspective the history of Japan is presented in school history.

KEYWORDS: history of Japan in the Meiji period, (post)colonialism, didactic transposition, history school textbooks.

Wprowadzenie

Z polskiej perspektywy dzieje Japonii stanowią temat raczej marginalny, zwłaszcza gdy weźmiemy pod uwagę zagadnienia wpisane w podstawę programową kształcenia ogólnego. Mimo to historia tego kraju pojawia się na kartach szkolnych podręczników, zwłaszcza w działach dotyczących historii powszechnej XX wieku. W umieszczonych tam narracjach obecność Japonii służy często wyjaśnieniu przyczyn decyzji podejmowanych przez inne państwa, w podstawowych dla nich aspektach polityki międzynarodowej ta-

kich jak np. konflikty zbrojne czy kolonializm. Chcąc lepiej zbadać, jak w polskich podręcznikach jest skonstruowany obraz historycznej Japonii, należy dokładnie przeanalizować umieszczone w podręcznikach pierwsze wzmianki dotyczące dziejów tego kraju. Wzmianki te odnoszą się do wydarzeń epoki Meiji (1868–1912), która z europejskiej perspektywy określana jest jako moment „otwarcia się Japonii na świat”. Dla Japończyków natomiast okres Meiji stanowi ważną cezurę historyczną. W powszechnym wyobrażeniu wręcz oddziela wcześniejsze epoki od czasów nowoczesności i postępu.¹ Czy polskie podręczniki uwzględniają również tę perspektywę?

Ustalenia historyków na temat okresu Meiji są punktem wyjścia oceny zawartości treści polskich podręczników. Epokę Meiji poświęcona została znaczna liczba prac, kilka z nich wydano i opracowano także w języku polskim.² Co warte odnotowania, historycy również poświęcają sporo uwagi temu okresowi w syntezach dziejów Japonii.³ Konstruując narracje dotyczące restauracji Meiji, historycy używają dwóch pojęć — kluczy, które służą wyjaśnieniu celów ówczesnych rządów, charakteru i głębi reform. Są to westernizacja i nacjonalizacja. Wykorzystując te hasła, dokonałam omówienia historii epoki Meiji w dalszej części pracy.

Odniesienie badań historyków do zawartości treści podręczników szkolnych do historii pozwoliło na ustalenie poziomu redukcji treści historyograficznych w procesie transpozycji dydaktycznej. Umożliwiło to również wskazanie treści uznawanych przez autorów podręczników za ważne poznawczo i wyuczalne przez uczniów w szkole.

Transpozycja dydaktyczna⁴ to proces obejmujący transformację i adaptację wiedzy naukowej do potrzeb edukacji szkolnej. Wiedza akademicka ulega modyfikacji na skutek działania instytucji i osób odpowiedzialnych za dobór i przekazywanie wiedzy. Pierwszy etap to przekształcenia dokonywane na poziomie instytucji tworzących programy nauczania, podręczniki i inne dokumenty określające zakres informacji, które powinny być systemowo przekazywane w szkołach. Wiedza ulega transformacji także w klasie szkolnej. W trakcie zajęć nauczyciele dokonują wyboru nauczanych treści. Warto pod-

¹ *Japonia okresu Meiji: od tradycji ku nowoczesności*, pod red. B. Kubiak Ho-Chi, Nozomi, Warszawa 2006, s. 9.

² Zob. zwłaszcza: E. Pałasz-Rutkowska, *Cesarz Meiji (1852–1912): wizerunek władcy w modernizowanej Japonii: w setną rocznicę śmierci cesarza*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2012; *Japonia okresu Meiji...*, ed. cit.

³ Zob. np. E. Pałasz-Rutkowska, *Japonia*, Trio, Warszawa 2004; J. Tubielewicz, *Historia Japonii*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Warszawa 1984; K. Henshall, *Historia Japonii*, przeł. K. Wiśniewska, Bellona, Warszawa 2011.

⁴ E. Rybska, Z. Sajkowska, *Czym jest antropologiczna teoria dydaktyki (ATD)?*, „Studia Edukacyjne”, nr 35, 2015, s. 367–383.

kreślić wpływ podręczników (jako głównego narzędzia, na którym opierają się nauczyciele w swojej codziennej pracy⁵) na dobór wspomnianych treści. Finalnie transpozycja dydaktyczna dopełnia się jako indywidualna zdolność uczących się przyswajania i interpretacji treści historycznych.⁶ Na każdym z tych etapów tworzona narracja jest zniekształcana, w czym swój udział mają, obok powodów pragmatycznych i psychologicznych, inne czynniki takie, jak np.: sądy kulturowe, powielanie stereotypów czy prowadzona przez państwo lub inne organizacje i instytucje polityka pamięci.

Transpozycja dydaktyczna ma podstawowe znaczenie dla zrozumienia faktu, że przygotowując podręcznik szkolny do nauczania i uczenia się historii, jego autorzy/autorki zawsze dokonują selekcji informacji i jako takie ponownie je konsolidują ze względu na dydaktyczne wymogi: prawdziwości, trafności i wyuczalności treści zawartych w podręczniku.

Podręcznik szkolny jest ustandaryzowanym środkiem dydaktycznym, realizującym tak podstawę programową, jak i określony program nauczania. Jest on źródłem społecznie preferowanej wiedzy, zwłaszcza z perspektywy władzy i instytucji, które podręczniki tworzą, oceniają i dopuszczają do użytku szkolnego. Teoretycznie jest on środkiem dydaktycznym przeznaczonym do pracy własnej uczniów na lekcjach historii i w domu, jednak dla wielu nauczycieli stanowi on także bezwzględny autorytet w kwestii wiedzy historycznej wymaganej w szkole i na egzaminach zewnętrznych.

Tymczasem szkolna wiedza historyczna ma charakter wybiórczy, a pewne tematy (w tym historia Japonii w polskich podręcznikach historii) charakter peryferyjny. To właśnie tę „peryferyjną” wiedzę na temat historii Japonii poddałam badaniu jakościowemu — analizie zawartości treści.

Okres Meiji w Japonii: historia z historiografii (w wyborze)

Chcąc wyjaśnić dlaczego okres Meiji jest szczególnie znaczący dla zrozumienia historii Japonii, należy cofnąć się do XII w., gdy w kraju wprowadzony został system rządów wojskowych nazywany *bakufu*⁷. W Polsce jest on lepiej znany

⁵ Badania te dotyczyły Francji, zob: G. Arsac, *Les recherches esactuellesurl'apprentissage de la démonstration et les phénomènes de validation en France*, « Recherches en Didactique des Mathématiques », 1989, 9(3).

⁶ O właściwościach procesu transpozycji dydaktycznej zob: E. Rybska, Z. Sajkowska, *op. cit.*, s. 371.

⁷ *Bakufu* — japońska feudalna administracja wojskowa. Władzę w państwie w tym okresie sprawował naczelnny dowódca wojskowy — *shōgun*. W historii Japonii znane są 3 okresy *bakufu*. Ich nazwy pochodzą od nazw rodów *shōgunów* lub ich siedzib: Minamoto — Kamakura (1192–1333), Ashikaga — Muromachi (1336–1573), Tokugawa — Edo (1603–1868) (P. Niebalska-Asano, Masaru Asano, *Japonia: leksykon*, KiW, Warszawa 2012, s. 12).

pod nazwą „siogunat”, a nazwa pochodzi od *shōguna*, czyli naczelnego dowódcy wojskowego, sprawującego realną władzę w państwie. Funkcja *shōguna* stała się dziedziczna w obrębie rządzącego rodu. W ramach systemu *bakufu* niejako na uboczu, poza realną władzą, funkcjonował zmarginalizowany cesarz. System ten obowiązywał w Japonii przez prawie siedem wieków.

W 1868 r. w wyniku przewrotu obalony został ostatni siogunat (Tokugawów). Jedną z bezpośrednich przyczyn wybuchu rewolucji była ingerencja obcych państw w interesy wewnętrzne Japonii, która do 1640 roku odmawiała wpuszczenia cudzoziemców na swe ziemie. Własne placówki handlowe mieli w tamtym czasie w Japonii jedynie Holendrzy, ale znajdowały się one na ściśle wyznaczonym obszarze wyspy Dejimy w pobliżu Nagasaki.⁸ Inne imperia europejskie nie były wtedy szczególnie zainteresowane kolonizacją Japonii. Dopiero w 1853 r. amerykańska flota zbrojnie wymusiła na Japonii otwarcie portów i podpisanie niekorzystnych dla kraju układów. Sytuacja ta doprowadziła do wojny domowej, w wyniku której ostatni *shōgun* z rodu Tokugawa stracił władzę. W jego miejsce kierowaniem państwem podjęli się młodzi, znajdujący się nisko w hierarchii samurajowie z otoczenia cesarza. Po odsunięciu od władzy Tokugawów cesarz odzyskał pozycję najważniejszej osoby w kraju i rozpoczął wieloetapowy proces reform. Okres ten zyskał miano okresu Meiji — czyli czasu „oświeconych rządów” cesarza Mutsuhito.

Po ingerencji USA Japończycy przestali biernie przyglądać się zmieniającej się sytuacji w Azji i na Pacyfiku. Wśród rządzących krajem pojawiła się obawa podzielenia losu zdominowanych przez europejskie mocarstwa Chin czy skolonizowanej Australii i Nowej Zelandii. W odpowiedzi na te obawy opracowano koncepcję modernizacji kraju. Reformując Japonię cesarz wraz z gronem doradców inspirował się osiągnięciami mocarstw Starego Kontynentu i zamierzał bez zewnętrznych nacisków „ucywilizować kraj po europejsku”. Stąd koncepcja westernizacji państwa, której cel dobrze wyrażało popularne hasło *oitsuke, oikose* czyli „dogonić, przegonić”⁹. Zakładano, że dzięki modernizacji zachodnie mocarstwa przestaną postrzegać Kraj Kwitnącej Wiśni jako potencjalny cel ekspansji kolonialnej, motywowanej rozwojem cywilizacyjnym krajów ocenianych jako zacofane i dostrzegą w Japonii godnego partnera do równorzędnej współpracy.

Westernizacja dotyczyła większości dziedzin życia Japończyków i prowadziła do zmian ekonomicznych, społecznych, gospodarczych oraz kulturowych. Nie było to jednak bezrefleksyjne powielanie europejskich wzorców. Japonia miała „dogonić i przegonić” Europę czy USA, stosując ich metody,

⁸ C. Totman, *Historia Japonii*, przeł. J. Hunia, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2009, s. 367-372.

⁹ *Ibidem*, s. 97.

ale na własnych warunkach, z zachowaniem japońskich wartości, tradycji i dziedzictwa, co wyrażał inny popularny slogan *wakon yōsai*¹⁰ — „japoński duch, zachodnia technologia”.

Reformując kraj i społeczeństwo japońskie, władze kierowały się przekonaniem, że od siłowego zwalczania wroga lepsze jest naśladowanie go, uczenie się od niego i wykorzystanie jego siły do własnego rozwoju¹¹. W dziejach Japonii podobne praktyki były znane już w epokach: Yamato¹² i Nara¹³, kiedy to państwo ulegało sinizacji (czyli wpływom kultury chińskiej)¹⁴. Skoro więc w XIX w. potęgą byli Europejczycy, to ich kultura i wiedza miały stanowić podstawę modernizacji Japonii.¹⁵ Jedną z koncepcji wyrażającą ten pogląd stworzył Fukuzawa Yuichi.¹⁶ Tak zwana „doktryna wyjścia Japonii z Azji” zakładała, że Japonia powinna ideologicznie dołączyć do Europy, gdyż nadeszła epoka jej cywilizacyjnej dominacji. Przyjęcie europejskiego dorobku miało zapewnić krajowi suwerenność i uchronić go przed podzieleniem losu choćby Chin, które zostały zdominowane przez zachodnie mocarstwa.¹⁷

Historiografowie badający trwającą prawie 45 lat epokę Meiji wyróżniają trzy okresy przemian. Pierwszy z nich trwający ok. 20 lat, od 1868 r. do lat 80. XIX w., stanowi czas oczarowania Zachodem i szybkiego przyjmowania europejskich wzorców. Wraz z upływem czasu w Japonii coraz ostrożniej sięgano po zapożyczenia, świadomiej je przetwarzając i dostosowując do po-

¹⁰ *Ibidem*, s. 92.

¹¹ *Ibidem*, s. 29, 92-93.

¹² Yamato — okres w historii Japonii (250–710). Okres ten wskazywany jest jako początek kształtowania się narodu japońskiego. Powstał wtedy jeden z ważniejszych kodeksów karnych umożliwiający sprawne zarządzanie państwem. Jest to też początek ekspansji buddyzmu (ok. 550 r. przybycie koreańskich mnichów) w Japonii oraz stopniowego umacniania się władzy cesarskiej. Pod koniec epoki cesarz zlecił napisanie kronik: *Nihon-shoki* i *Kojiki*, w których wyjaśnia się boskie pochodzenie rodu cesarskiego. *Kojiki* jest świętą księgą shintō (*ibidem*, s. 28-36).

¹³ Nara — miasto-stolica państwa oraz nazwa najkrótszej epoki w historii Japonii (710–794). Okres największej władzy cesarskiej, znacznej sinizacji kraju, zwłaszcza przez upowszechnienie się buddyzmu we wszystkich warstwach społecznych kraju (P. Niedbalska-Asano, Masaru Asano, *op. cit.*, s. 148-150).

¹⁴ Wtedy to Japonia przyjmowała głównie chińskie wzorce, jako uznawane za lepsze i wyższe cywilizacyjnie. Celem tych działań było dorównanie i prześcignięcie Państwa Środka. Polegało m.in. na przyjęciu chińskich znaków pisma, zasad prawnych, buddyzmu, język chiński zaczęto stosować jako urzędowy, a stolica (Nara) architektonicznie wzorowana była na Chang'an — czyli stolicy chińskiego państwa dynastii Tang.

¹⁵ E. Pałasz-Rutkowska, *Japonia*, s. 51.

¹⁶ W pracy japońskie imiona i nazwiska podane zostały w porządku wschodnim, tj. nazwisko przed imieniem.

¹⁷ *Ibidem*, s. 57.

trzeb japońskiej koncepcji modernizacji. Za cezurę czasową drugiego etapu uznaje się wydanie *Cesarskiego dekretu o wychowaniu* z 1890 r. Akt ten został odczytany publicznie we wszystkich szkołach w Japonii, a uczniowie otrzymali polecenia nauczenia się go na pamięć. Celem ogłoszenia dekretu było przekazanie społeczeństwu konieczności modernizacji kraju i wezwanie do wspierania władz w obliczu nadchodzących zmian. Dekret stanowił więc narzędzie kształtowania, rozwijającej się właśnie wtedy nowej ideologii władzy z cesarzem jako symbolem państwa i inspiratorem japońskiej modernizacji.¹⁸ Trzeci etap, polegał na rozbudzaniu wśród Japończyków imperialnych ambicji, podsycanych zwycięskimi wojnami z Chinami i Rosją¹⁹, które owocowały zdobyczami terytorialnymi (Korea, Tajwan, południowy Sachalin, wyspy Riu-kiu). Etap ten zakończyła śmierć cesarza Mutsuhito w 1912 r. Wspomniane sukcesy militarne historycy wskazują jako jedno ze źródeł wydarzeń, które doprowadziły w zaledwie kilkanaście lat później do przekształcenia systemu rządów Japonii w militaryzm.

Okres Meiji można scharakteryzować za pomocą pojęć-kluczy, które trafnie wyjaśniają cele ówczesnych rządów, a także wskazują na charakter oraz głębię przeprowadzonych w kraju reform. Pierwszym z nich jest westernizacja, czyli przyjmowanie przez Japonię zachodnich wzorców. Jednym z najwcześniejszych przejawów westernizacji było ogłoszenie *Karty Pięciu Przysiąg*, zapowiadającej w preambule między innymi wprowadzenie konstytucji (wzorowanej na modelu pruskim), którą ostatecznie proklamowano w 1889 r. jako pierwszą w Azji.²⁰

Naśladując zwyczaje z czasów Yamato i Nary, w celu wzmocnienia stolicy, zmieniono jej nazwę z Edo na Tokio. Przeniósł się tam też cesarz dotąd rezydujący w Kioto. Dokonano nacjonalizacji ziemi należącej do *shōguna* i *daimyō* („pan feudalny”).²¹ Ci ostatni, po zlikwidowaniu tytułów, stali się urzędnikami państwowymi, utrzymującymi się dzięki pensji. Wprowadzony został nowy system podatkowy, a wraz z nim bankowy. Mennice wybijały nową monetę (po ujednoliceniu waluty) — jena.²²

¹⁸ M. Piegzik, *U źródeł japońskiego nacjonalizmu i militaryzmu — doktryna kokutai w życiu politycznym Cesarstwa Japonii w latach 1867–1945*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem”, Wrocław, 40, nr 2, 2018, s. 36–37.

¹⁹ Mowa tu o wojnie chińsko-japońskiej (1894–1895) i wojnie rosyjsko-japońskiej (1904–1905) (E. Pałasz-Rutkowska, *Japonia*, s. 9–11).

²⁰ Wspomniany dokument zapewniał prawo do publicznych dyskusji na „wszelkie tematy”, wolność wyboru zawodu, porzucenie „złych tradycji” (niesprecyzowane), zapowiedź udziału wszystkich klas w rządzeniu państwem, a także poszukiwanie na całym świecie wiedzy, która mogłaby wzmocnić Japonię (K. Henshall, op. cit., s. 92).

²¹ P. Niedbalska-Asano, Masaru Asano, op. cit., s. 40–41.

²² K. Henshall, op. cit., s. 93–95.

Zmieniony został też stary system klasowy. Najlicniejsza dotąd grupa *heimin* — lud — otrzymała możliwość posiadania nazwisk, prócz tego dołączono do *heimin* wcześniej wykluczone ze społeczeństwa podklasy *etu* i *hiuin*²³. Osobną grupę stanowiła rodzina cesarska. Funkcjonowała arystokracja, natomiast klasa samurajów podlegała stopniowej likwidacji, ze względu na potencjalne zagrożenie, które mogła stanowić dla organizującego się wokół cesarza rządu i wprowadzanego przezeń nowego ładu w państwie. W 1876 r. wydano zakaz noszenia mieczy²⁴, na niekorzyść samurajów działał również ogłoszony nieco wcześniej, bo w 1873 r. powszechny pobór do wojska. Od tego momentu każdy mógł stać się „wojownikiem” w państwowej armii. Reformy wywoływały niepokój, niezadowolenie, a w końcu bunt samurajów. Stłumienie przez siły rządowe rebelii w Satsumie w 1877 r. uważa się za symboliczny koniec „ery samurajów”²⁵.

Kolejne ważne reformy dotyczyły oświaty. W 1875 r. powołano Ministerstwo Edukacji, którego zadaniem było upowszechnienie szkolnictwa. Cztery lata później do szkół uczęszczało już ponad 50% chłopców i blisko 20% dziewczynek. W 1904 r. było to już 90% dzieci, co stanowiło jeden z najwyższych wskaźników na świecie. Pierwsze podręczniki używane w szkołach były przekładami zachodnich publikacji, stąd wśród przyswajanych treści pojawiły się koncepcje prawa jednostki i egalitaryzm.

Równie dużą wagę przywiązywano do kształcenia specjalistów na uczelniach wyższych. W 1877 r. powstał Uniwersytet Tokijski, na którym nie brakowało zachodnich wykładowców (ale także Chińczyków)²⁶, którzy przekazywali zwłaszcza wiedzę związaną z nowymi technologiami. W 1875 r. ok 5% wydatków państwa stanowiły pensje i koszty utrzymania zachodnich specjalistów. Zgodnie z zapisami *Karty Pięciu Przysięg*, Japończycy mieli poszukiwać na całym świecie wiedzy służącej rozwojowi ich kraju. Dlatego wielu z nich udawało się na zagraniczne studia. Największa i najbardziej znana była wyprawa Iwakury Tomomiego (1871–1873). Wśród uczestników znajdowali się najważniejsi przedstawiciele państwa. Relacje z tej podróży drukowano, aby upowszechniać zdobytą wiedzę. Cieszyły się one niemałą popularnością.²⁷

Westernizacja nie dotyczyła tylko rządów, systemu gospodarczego, społecznego (w tym edukacji) czy armii. Europejskie wzorce były wdrażane w wielu

²³ *Ibidem*, s. 95.

²⁴ Wprowadzony w 1876 r. zakaz noszenia mieczy miał istotne znaczenie, ponieważ miecz dla samurajów był ważnym symbolem przynależności stanowej i wyznawanych wartości. Więcej na ten temat w: A. Śpiewakowski, *Samuraje*, PIW, Warszawa 2007.

²⁵ *Ibidem*, s. 94–97.

²⁶ E. Pałasz-Rutkowska, *op. cit.*, s. 52–53

²⁷ K. Henshall, *op. cit.*, s. 102–103.

sferach życia Japończyków. Kalendarz księżycowy zmieniono na gregoriański. Wprowadzono najnowsze osiągnięcia techniki: telegraf (1869), pocztę (1871), gazety. Pierwsze z nich (1861) były wydawane przez cudzoziemców po angielsku, jednak już w 1875 r. Japończycy wydawali ponad 100 tytułów własnych gazet, co świadczy o powszechnej umiejętności czytania i pisania. Pojawiły się również nowe sposoby podróżowania. W latach 1870–1874 około ⅓ inwestycji państwa przeznaczona była na kolej.²⁸ Pierwsza linia powstała między zamieszkiwanymi przez cudzoziemców Jokohamą i Shinagawą. Ta lokalizacja świetnie wpisywała się w cel westernizacji — pokazanie Zachodowi japońskiego „poziomu ucywilizowania”.

Modne stały się zachodnie stroje i fryzury. Wśród mężczyzn w 1872 r. ok. 10% chesało się w stylu zachodnim, 10 lat później było to już 98%.²⁹ Wprowadzono również obowiązek noszenia „stroju zachodniego” dla służb cywilnych oraz władzy. Sam cesarz występował w mundurze, a cesarzowa w sukniach.³⁰ Ta zmiana podkreślała państwowy charakter westernizacji. Zmieniły się również zwyczaje związane z żywieniem. Zaczęto jeść wołowinę, wcześniej zakazaną ze względów religijnych, spopularyzowało się też piwo.³¹

Japończycy chłonili też lektury, coraz liczniej czytano przekłady zachodniej literatury. Rodzimi pisarze zaczęli się wzorować, a nawet odwoływać do europejskiego dziedzictwa. Takie odniesienia wykorzystywano także do krytyki sytuacji Japonii. Wzrost tempa życia i wszechobecne zmiany prowadziły do dezorientacji i poczucia wykluczenia wśród wielu Japończyków. Szybko, na gruncie przemian społecznych i nowych ideologii ukierunkowanych na indywidualizm, wykształciło się przekonanie, że sukces i porażka człowieka zależy jedynie od jego własnych sił i działań. Przekonanie to prowadziło do pochwały zaradności i promowania idei przetrwania najsilniejszych.³² Dlatego do przerażonych, nieodnajdujących się w nowej rzeczywistości, przemawiał wywodzący się z literatury rosyjskiej motyw „człowieka niepotrzebnego”³³.

²⁸ Kolej miała, jak w innych zakątkach świata, niebagatelne znaczenie dla zmiany zachowań społecznych. Dawniej podróż piesza między Edo a Kito trwała 2 tygodnie. Dzięki kolei można ją było odbyć w mniej niż 1 dzień. Wielu ludzi zaczęło dojeżdżać do miejsc pracy, tym samym wychodzić z zamkniętych społeczności, a wokół stacji rozwijały się nowe miasta.

²⁹ M. Mita, *Social Psychology of Modern Japan*, Londyn 1992 s. 198, cyt. za: K. Henshall, *op. cit.*, s. 98.

³⁰ E. Pałasz-Rutkowska, *op. cit.*, s. 54.

³¹ Pierwszy browar powstał w Jokohamie w 1870 r. (*ibidem*, s. 53).

³² W tym okresie bardzo popularne stały się: teoria ewolucji i doboru naturalnego. Na podatny grunt padały też koncepcje Herberta Spencera z zakresu ewolucyjnych teorii społecznych. Japońskie władze konsultowały nawet swoje strategie rozwoju kraju z tym filozofem (*ibidem*, s. 101).

³³ *Ibidem*, s. 100-101.

W twórczości okresu Meiji stopniowo pojawiała się także krytyka ślepego przyjmowania zachodnich wzorców. Pisze o tym np. uznawany za jednego z najwybitniejszych japońskich twórców Natsume Sōseki.³⁴

Upowszechniająca się wśród Japończyków wspomniana filozofia zaradności życiowej z perspektywy władzy mogła łatwo i szybko przerodzić się w zagrożenie. Celem rządu była mobilizacja obywateli do działania, ale tylko w określonych przez państwo granicach. Idealnym narzędziem kontroli społeczeństwa wydawał się nacjonalizm, będący drugim hasłem doskonale opisującym okres Meiji. Japoński nacjonalizm oczywiście powstawał na wzór europejskich nacjonalizmów mocarstwowych, miał jednak cechy unikatowo japońskie. Wyrażał się np. w hasle *fukoku kyōhei* — „zamożny naród, silna armia”.

Do budowania społeczeństwa nacjonalistycznego zaprzęgnięto propagandę. Państwo przejęło kontrolę nad edukacją i wprowadziło do podręczników treści zgodne z nową ideologią. Zadanie opracowania programu nauczania powierzono cesarskiemu nauczycielowi i konfucjaniście Motodzie Eifu. Wprowadził on do szkół dawne wartości konfucjańskie, wzbogacone wątkami nacjonalistyczno-shintoistycznymi.³⁵ W 1890 r. został wydany wspomniany *Cesarski dekret o wychowaniu*, przedstawiający pożądany obraz społeczeństwa.³⁶ Ujęte w dekrete zasady miały być (według cesarza) powtórzeniem w nowoczesnej formie wartości, którymi Japonia, a w zasadzie poprzedni władcy, kierowali się od zawsze.³⁷ W ten sposób nowe akty prawne (np. konstytucja) przedstawiano jako dar cesarza dla ludu i wpisywano w głęboko zakorzenione tradycje.

Tradycje te, wraz z wierzeniami, miały stanowić cechy wyróżniające Japonię na tle innych krajów. Dlatego stały się dogodnymi narzędziami do budowania nacjonalizmu. Shintoizm ustanowiono religią państwową. Ważną rolę w tworzeniu japońskiego nacjonalizmu miało starożytne przekonanie o boskości cesarza. Z tego powodu Japończycy mieli być narodem wyjątkowym, obdarzonym przywilejem służby władcy o niebiańskim pochodzeniu. Portrety władcy wisiały w szkołach i urzędach. Mutsuhito był cesarzem o dwóch obliczach. Oficjalnie występował w mundurze — jawił się jako nowoczesny władca, głowa państwa, naczelny dowódca sił zbrojnych.³⁸ Prywatnie pojawiał się w dworskich strojach, uczestniczył w rytuałach jako konserwatywny

³⁴ *Ibidem*, s. 57.

³⁵ K. Henshall, *op. cit.*, s. 102-104.

³⁶ Tłumaczenie dekretu zob. J. Tubielewicz, *op. cit.*, s. 370.

³⁷ K. Henshall, *op. cit.*, s. 109.

³⁸ Dla Japończyków była to znaczna odmiana. Wcześniej cała władza militarna znajdowała się w rękach *shōguna*, cesarz zaś związany był raczej ze sferą religijną.

potomek dawnych cesarzy, dbający o tradycję — fundament tożsamości Japończyków.³⁹

Wprowadzanie demokracji w Japonii również było nietypowe. Kenneth Henshall w swojej *Historii Japonii*, próbując opisać ten system, posłużył się określeniem „demokracji autorytarnej”, w której pojawiały się równoczesne akty represji i przejawy liberalizmu. Dla przykładu w 1875 r. ograniczono wolność wypowiedzi. Zorganizowano jednak zjazd gubernatorów, który ogłosił wybieralność członków prefekturalnych zgromadzeń. Podobnie było w latach 80. XIX w., kiedy to zakazano zwoływania zgromadzeń publicznych i ograniczono możliwość angażowania się w politykę: policjantów, nauczycieli, żołnierzy i studentów. W tym samym czasie jednak powstały dwie pierwsze japońskie partie polityczne.⁴⁰ Jako dobitny przykład tej dwoistości można podać, że w 1888 r. wraz z ukończeniem projektu konstytucji, w Japonii powstała Tajna Rada, będąca tajnym rządem.

W 1895 r. Japonia, „uzbrojona” już we własne idee imperialistyczne, wkroczyła na arenę międzynarodową w charakterze mocarstwa.⁴¹ Pokonała najpierw Chiny w wojnie chińsko-japońskiej (1894–1895) zajmując Koreę i Tajwan, a następnie Rosję w wojnie rosyjsko-japońskiej (1904–1905), co tylko utwierdziło władzę w dążeniu do dalszej ekspansji. Zapewnienie zaplecza surowcowego dla rozwijającego się przemysłu było jednym z celów aneksji kolejnych terytoriów. Obecność Japończyków w sąsiednich państwach Azji naznaczyła przemoc, przymusowe przesiedlenia i prace, a także rekwizycje, które np. w Wietnamie wywołały klęskę głodu. Japończycy dopuszczali się też zbrodni wojennych, w tym ludobójstw. Jednak podporządkowując sobie kolejne terytoria, przedstawiali samych siebie jako wyswobodzicieli od europejskiego kolonializmu.

Okres Meiji w Japonii w szkolnej narracji podręcznikowej do historii (szkoła podstawowa)

Dla ustalenia zawartości treści szkolnej narracji podręcznikowej analizie poddałam trzy serie podręczników do historii dla szkoły podstawowej zgodne z podstawą programową obowiązującą w trakcie powstawania tego artykułu (2022 r.). Są to publikacje wydawnictw: Nowa Era (dalej: NE), Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne (dalej: WSiP) oraz Gdańskie Wydawnictwo Oświatowe (dalej: GWO).⁴²

³⁹ E. Pałasz-Rutkowska, *Cesarz Meiji (1852–1912)...*, s. 422.

⁴⁰ Mowa tu o powstałej w 1881 roku Partii Liberalnej oraz Partii Reform Konstytucyjnych powołanej w 1882 roku (*ibidem*, s. 108–111).

⁴¹ D. Kennedy, *Dekolonizacja*, przeł. J. Jedliński, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2017.

⁴² W ramach tej pracy używane będą następujące skróty: Nowa Era: NE — *Wczoraj i dziś: klasa 7: podręcznik do historii dla szkoły podstawowej*, pod red. S. Roszak, Nowa Era, Warszawa

W podręcznikach do klas 4–6, a więc dla okresu od starożytności do epoki nowożytnej, Japonia nie pojawia się. Wspomina się ją dopiero w podręcznikach dla klasy 7, gdzie mowa jest o historii nowożytnej i kolonialnej wieku XIX.⁴³ W podręczniku WSiP w rozdziale o tytule: „Kolonializm europejski w XIX w.” wzmiankowane są pozaeuropejskie mocarstwa kolonialne takie jak USA i właśnie Japonia. W podręczniku GWO pojawia się informacja, że Japonia brała udział w podziale stref wpływów w Chinach. Z informacją tą można też zapoznać się poprzez francuską karykaturę z 1898 r. przedstawiającą „Placek królów i cesarzy” (Il. 1), zamieszczoną w podręcznikach GWO oraz WSiP.⁴⁴

Il. 1. *Placek królów i cesarzy*, 1898, Henri Meyer, karykatura www.bs.m.wikipedia.org/wiki/Datoteka:China_imperialism_cartoon.jpg

Ilustracja ta jest bardzo ciekawym przypadkiem, wartym poddania dokładniejszej analizie.

2017; Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne: WSiP — *Historia 7: podręcznik: szkoła podstawowa*, red. I. Kąkolewski, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 2017; Gdańskie Wydawnictwo Oświatowe: GWO — *Historia 7: podręcznik dla klasy siódmej szkoły podstawowej*, red. T. Małkowski, Gdańskie Wydawnictwo Oświatowe, Gdańsk 2017.

⁴³ Odpowiednio strony NE: s. 88, WSiP: s. 71, GWO: s. 88-89.

⁴⁴ GWO: s. 90, WSiP: s. 73.

Po pierwsze *Placek królów i cesarzy*, jak każda karykatura, jest specyficznym źródłem historycznym, prezentującym zniekształcony obraz rzeczywistości, stanowiący zazwyczaj satyryczny komentarz do określonych wydarzeń. Ze względu na swoją formę karykatura jest atrakcyjnym materiałem ikonograficznym, wymaga jednak od uczniów rozwiniętych umiejętności analizy i interpretacji, a także zdolności osadzenia źródła wizualnego i jego interpretacji w kontekście historycznym. Brak tych umiejętności sprzyja kształtowaniu stereotypowych wyobrażeń na temat przeszłości. Dotyczy to także źródła, jakim jest *Placek królów i cesarzy*, którego edycja w podręcznikach utrudnia zrozumienie jego sensu bez stosownego komentarza nauczyciela. W podręczniku WSiP wykadrowano obraz w taki sposób, że ucięty został japoński miecz (*nihon-tō*⁴⁵) umieszczony przy postaci reprezentującej Japonię, co może utrudniać uczniom odczytanie karykatury — rozpoznanie personifikacji Japonii.

Drugą kwestią są podpisy umieszczone pod karykaturą. W podręczniku WSiP-u czytamy, że obraz przedstawia „postać symbolizującą Japonię”⁴⁶. Natomiast w podręczniku GWO pojawia się informacja, że karykatura przed-

Il. 2. *Placek królów i cesarzy*, 1898, Henri Meyer, karykatura www.bs.m.wikipedia.org/wiki/Datoteka:China_imperialism_cartoon.jpg

Il. 3. *Portret cesarza Meiji*, 1888, Edoardo Chiossone i Maruki Riyō, fotografia rysunku, www.commonswikimedia.org/wiki/File:Meiji_tenno1.jpg

⁴⁵ *Nihon-tō* — ogólna nazwa japońskiej siecznej broni białej, wykonywanej ręcznie, według tradycyjnych technologii. zob. W. Kwaśniewicz, *1000 słów o broni białej i uzbrojeniu ochronnym*, MON, Warszawa 1981, s. 112.

⁴⁶ *Historia 7: podręcznik: szkoła podstawowa*, red. I. Kąkolewski, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 2017, s. 73.

stawia „cesarza Japonii Mutsuhito”⁴⁷. Oryginalna karykatura nie zawierała dodatkowych podpisów. Czy więc Japonię przedstawiono, podobnie jak Francję i Chiny, w sposób symboliczny, czy raczej, jak np. Wielką Brytanię i Prusy poprzez użycie wizerunku panującego monarchy? Analizując historyczne wizerunki cesarza Mutsuchito, warto odnotować, że był on portretowany zarówno w stylizowanych na zachodnie mundurach (Il. 3), jak i w tradycyjnym stroju (*sokutai*) (Il. 2). Wizerunki te były znane w Europie.

Il.4. Samurajowie z klanu Chosyu w trakcie Wojny boshin (1868–1869), Felice Beato, fotografia, www.en.m.wikipedia.org/wiki/File:Satsuma-samurai-during-boshin-war-period.jpg

Z pewnością postać z karykatury ma na sobie strój japoński, jednak nie jest to ani mundur, ani *sokutai*. Przypuszczeniu, że karykatura przedstawia cesarza Japonii przeczy też fryzura (*chonmage*), charakterystyczna raczej dla samurajów. Wizerunki samurajów uczesanych w *chonmage* były w Europie znane już w latach 70. XIX w. np. dzięki fotografiom Felice Beato (Il. 4). Uzasadnione jest więc domniemanie, że postać na karykaturze miała przedstawiać japońskiego samuraja (charakterystyczna fryzura i broń), a tym samym symbolizować Japonię, a nie uosabiać cesarza. Podręcznik GWO podaje więc błędną informację. Wychodząc poza treść podręcznika, można uznać za fascynujące

⁴⁷ Historia 7: podręcznik dla klasy siódmej szkoły podstawowej, red. T. Małkowski, Gdańskie Wydawnictwo Oświatowe, Gdańsk 2017, s. 90.

użycie przez francuskiego karykaturzystę postaci samuraja zasiadającego do stołu mocarstw jako symbolu Japonii, gdy sama Japonia w zupełnie odmienny sposób kreowała swój mocarstwowy wizerunek na arenie międzynarodowej.

Doskonałym przykładem tej autokreacji Japonii jest zamieszczona w podręczniku GWO japońska ilustracja z epoki przedstawiająca chińsko-japońskie rozmowy pokojowe z 1895 r.⁴⁸ Na ilustracji japońscy dyplomaci ukazani zostali w strojach zachodnich, co podkreślało westernizację kraju. Co więcej Japończycy zostali zaprezentowani w kontrze do urzędników chińskich, ukazanych w nieeuropejskich strojach. Jest to więc źródło wizualne, który może ukazywać japoński sposób widzenia wydarzeń z okresu Meiji. Warto więc zaznaczyć, że w podręczniku GWO wykorzystano, dwa różne — europejski i japoński — punkt widzenia na epokę Meiji. Pytanie tylko czy był to zabieg świadomy?

Po raz kolejny w omawianych podręcznikach Japonia zostaje wspomniana w związku z wojną rosyjsko-japońską.⁴⁹ W podręczniku GWO wątek ten służy do ukazania słabości Rosji na początku XX w. W podręczniku WSiP historia konfliktu opowiedziana jest też z perspektywy sukcesów Japonii. Co warto podkreślić, temat ten zilustrowano, wykorzystując japońską rycinę z epoki, mamy więc i w tym podręczniku, w warstwie wizualnej, element japońskiej perspektywy (w tym wypadku sztuki) w odniesieniu do konfliktów omawianego okresu. W podręczniku NE wojna rosyjsko-japońska zaprezentowana jest przede wszystkim z perspektywy militarnej, w tym zwycięstwa japońskiej armii w Mandżurii i na morzu oraz decyzji Rosji o przyłączeniu się do ententy.⁵⁰ Informacje o Japonii w podręczniku NE, w formie krótkiej wzmianki, pojawiają się w rozdziale poświęconym Lidze Narodów, gdzie obok Niemiec i Włoch, wymieniona zostaje jako państwo problematyczne, którego niepokahowane podboje miały przyczynić się do upadku autorytetu Ligi.⁵¹ W podręczniku GWO odnajdujemy natomiast informację, że Japonia, Włochy i Niemcy należały do państw, które opuściły Ligę Narodów.⁵² Autorzy wspomnianych podręczników musieli więc uznać za istotne wskazanie roli Japonii we wspomnianych konfliktach międzynarodowych. Można tu dostrzec następującą prawidłowość. Im bardziej historia Japonii powiązana jest z historią Europy i USA, wpływa na nią poprzez wojny, układy i sojusze,

⁴⁸ *Historia 7: podręcznik dla klasy siódmej szkoły podstawowej*, red. T. Małkowski, Gdańskie Wydawnictwo Oświatowe, Gdańsk 2017, s. 236.

⁴⁹ WSiP: s. 74, GWO: s. 109, s. 124, NE: s.159.

⁵⁰ WSiP: s. 137.

⁵¹ NE: s. 190.

⁵² GWO: s. 150.

tym chętniej jest ona przywoływana w podręcznikach. Ogląd Japonii ery Meiji jest wtedy jednak także europejski.

Tylko podręcznik GWO zawiera temat w całości poświęcony Japonii.⁵³ Nosi on tytuł „Japońska ekspansja”. Zawarte są w nim informacje o restauracji Meiji, samurajach, cesarzu Mutsuhito, początkach japońskiej ekspansji, szerzej omówione zostały także przyczyny agresywnej polityki Japonii w latach 30. XX w., a także japońskiej agresji w Chinach. Tu również opisano zbrodnię nankińską w preludeum II wojny światowej i inne masowe akty przemocy Japończyków wobec Chińczyków. Umieszczone w tym podręczniku treści dotyczące czasów „oświeconych rządów” cesarza Mutsuhito należy ocenić jako w większości zgodne z ustaleniami historyków.

W omawianym rozdziale dokonano też zestawienia zdjęcia samuraja w tradycyjnej zbroi (*ō-yoroi*), reprezentanta grupy wojowników, którzy (jak głosi podpis) „stracili swe przywileje i przestali się liczyć jako siła zbrojna”⁵⁴, z obrazem cesarza Mutsuhito wraz z narracją, że to właśnie on „przekształcił Japonię z zacofanego kraju bez znaczenia w światowe mocarstwo”⁵⁵. Zestawienie obrazów samuraja i cesarza wskazuje na charakter przemian społeczno-politycznych i kulturowych określonych mianem westernizacji.

Warto zwrócić jednak uwagę na sposób przekazu informacji dotyczącej zacofania Japonii. Informacja ta w tej formie pojawia się nie tylko po komentarzu do wspomnianej ilustracji, ale także w tekście głównym rozdziału („Izolacja doprowadziła do zacofania i słabości Japonii”⁵⁶). W obu przypadkach „zacofanie Japonii” przedstawione jest jako obiektywny fakt, nie zaś przekaz wyobrażeń czy przekonań ludzi tamtej epoki. Pytaniem pozostaje, na ile uproszczenie to stanowi pokłosie procesów transpozycji dydaktycznej, a na ile jest przejawem oświeceniowego i w gruncie rzeczy kolonialnego schematu myślenia.⁵⁷

Próbując odpowiedzieć na to pytanie, przeanalizowałam, jak we wspomnianym podręczniku prezentowane są treści dotyczące kolonializmu. Autorzy analizowanych podręczników na ogół tłumaczą jego źródła i przejawy w sposób rzeczowy. Argumentują, że ideowym podłożem tego ruchu było upowszechniające się w XVII i XIX w. w Europie przekonanie o wyższości cy-

⁵³ *Ibidem*, s. 232-237.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 232.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 233.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 232-233.

⁵⁷ Warto odnotować, że jeśli nawet Japonia nie uległa bezpośredniej politycznej kolonizacji, to poprzez przynależność do wyobrazonego „Wschodu” podlegała np. orientalizacji, co także wpływało na jej (kreowany w Europie) obraz. Zob.: E. Said, *Orientalizm*, przeł. M. Wyřwas-Wiřniewska, Zysk i S-ka, Poznań 2005.

wilizacyjnej Europejczyków wynikające m.in. z sukcesów gospodarczych i politycznych odnoszonych dzięki industrializacji i postępowi technologicznemu. Przeświadczenie o owej wyższości stawało się pretekstem do dominacji nad innymi ludami oraz państwami, prowadząc do politycznego i ekonomicznego podporządkowywania sobie ich terenów. Zasadne jest więc twierdzenie, że choć narracja o zacofaniu Japonii ma znamiona myślenia kolonialnego, to jest ona raczej wynikiem redukcji treści historycznych w ramach transpozycji niż zamierzonego deprecjonowania dziejów Japonii.

W kontekście funkcjonowania w podręcznikach stereotypów kolonialnych warto zwrócić uwagę na zamieszczony w podręczniku GWO, w części dotyczącej nacjonalizmu japońskiego, cytat w brzmieniu: „W XX w. dzieci w szkole uczono, że Japończycy to »boska rasa«, a Chińczycy są »gorsi od świń«”⁵⁸. Autorzy podręcznika ukazują Japonię jako mocarstwo kolonialne. Jest to też przykład wskazania kolonializmu w relacjach dwóch nieeuropejskich państw. Wydaje się on znaczący ze względu na dobór słownictwa. Dla dobitnego ukazania japońskiej perspektywy, użyto bardzo wyrazistego, obrazowego słownictwa, nawet w wątku, który ma charakter marginalny.⁵⁹ Próżno jednak szukać podobnych zabiegów językowych jako narzędzia ukazania kolonializmu w relacjach państw europejskich, które z perspektywy szkolnej narracji historycznej są zagadnieniem znacznie ważniejszym i szerzej omawianym. Świadczy to o większej swobodzie opisu relacji kolonialnych, których uczestnikami nie były państwa europejskie. Zagadnienie to warto byłoby dalszych analiz z uwagi na doskonalenie szkolnej narracji podręcznikowej.

Podsumowanie

Spośród trzech serii zbadanych podręczników do historii tylko podręcznik GWO więcej miejsca poświęca historii Japonii, zwłaszcza w okresie Meiji. Jednak nawet w tym podręczniku narracja o Japonii jest polsko- i europocentryczna, co wynika z przyjętej w podstawie programowej wizji historii szkolnej jako historii Polski w kontekście dziejów Europy oraz wybranych elementów historii pozaeuropejskiej. Historia globalna, choć okrojona, pojawia się w podręcznikach przede wszystkim w kontekście globalnych konfliktów zbrojnych, wtedy też na kartach podręczników Japonia gości obok Niemiec, USA, Włoch czy Rosji.

Japonia, przeszedłszy modernizację na przełomie XIX i XX w., wywalczyła sobie miejsce w europejskiej świadomości. Do historii szkolnej trafiła jednak przede wszystkim z przyczyn politycznych (nacjonalizm) i militarnych, jako koalicjant, wróg i agresor podczas drugiej wojny światowej. Jed-

⁵⁸ GWO: s. 235.

⁵⁹ M. Piegzik, *op. cit.*, s. 50.

nak nawet w działach historii powszechnej omawiających te zagadnienia znacznie więcej informacji dotyczy Włoch, Niemiec, ZSRR czy USA. Tematy dotyczące tych państw mają na celu przedstawienie nie tylko faktografii, ale także uzmysłowienie mechanizmów działania systemów totalitarnych czy też ogromu popełnianych zbrodni w trakcie wojen i siły obronnej krajów atakowanych. W wypadku Japonii tak nie jest, jej historia szkolna przeważnie została zredukowana do niezbędnej faktografii, bez próby jej głębszej problematyzacji, choć pojawiają się elementy zastosowania podejścia wieloperspektywistycznego.

Warto zauważyć jeszcze jedną rzecz. Historia Japonii przed epoką Meiji nie pojawia się w badanych podręcznikach wcale.⁶⁰ Dopiero po znalezieniu się w strefie oddziaływań państw europejskich i USA oraz dołączeniu do mocarstw kolonialnych, jej historia znalazła się w orbicie zainteresowań polskiej historii szkolnej. Niemniej całościowa, krytyczna analiza sposobów przedstawiania dziejów państw czy ludów znajdujących się na narracyjnych 'peryferiach' podręczników pozwala doskonalić przekaz umieszczany w opracowaniach przeznaczonych do nauczania i uczenia się historii szkolnej.

CONFLICT OF INTEREST STATEMENT: The Author declares that there was no conflict of interest in this study.

AUTHOR'S CONTRIBUTION: The Author is solely responsible for the conceptualization and preparation of the article.

Bibliografia:

- Chmura-Rutkowska I., Głowacka-Sobiech E., Skórzyńska I., *Niegodne historii? O nieobecności i stereotypowych wizerunkach kobiet w świetle podręcznikowej narracji historycznej w gimnazjum*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2015.
- Coaldrake W., *Architecture and Authority in Japan*, Routledge, London and New York 1996.
- Domańska E., *Historie niekonwencjonalne*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2006.
- Gandhi L., *Teoria postkolonialna*, przeł. J. Serwański, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2008.
- Henshall K.G., *Historia Japonii*, przeł. K. Wyrwas-Wiśniewska, Bellona, Warszawa 2011.
- Japonia okresu Meiji: od tradycji ku nowoczesności*, pod red. Kubiak Ho-Chi B., Nozomi, Warszawa 2006.
- Kennedy D., *Dekolonizacja*, przeł. J. Jedliński, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2017.

⁶⁰ Wyjątek stanowi wcześniej wspomniane GWO, które omawia reformy Meiji.

- Niedbalska-Asano P., Masaru Asano, *Japonia: leksykon*, Książka i Wiedza, Warszawa 2012.
- Pałasz-Rutkowska E., *Cesarz Meiji (1852–1912): wizerunek władcy w modernizowanej Japonii: w setną rocznicę śmierci cesarza*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2012.
- Pałasz-Rutkowska E., *Japonia*, Trio, Warszawa 2004
- Piegiż M., *U źródeł japońskiego nacjonalizmu i militaryzmu — doktryna kokutai w życiu politycznym Cesarstwa Japonii w latach 1867–1945*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem”, 2018, 40, nr 2.
- Rybska E., Sajkowska Z., *Czym jest antropologiczna teoria dydaktyki (ATD)?*, „Studia Edukacyjne”, 2015, nr 35.
- Said E., *Orientalizm*, przeł. M. Wyrwas-Wiśniewska, Zysk i S-ka, Poznań 2005.
- Śpiewakowski A., *Samuraje*, PIW, Warszawa 2007.
- Totman C., *Historia Japonii*, przeł. J. Hunia, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2009
- Tubielewicz J., *Historia Japonii*, Zakład Narodowy Im. Ossolińskich, Warszawa 1984.
- Vaporis C., *An Encyclopedia of Japan's Cultured Warriors*, ABC-CLIO, Santa Barbara 2019.

Źródła/materiał empiryczny:

- Historia 7: podręcznik: szkoła podstawowa*, pod red. Kąkolewski I., Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 2017.
- Historia 7: podręcznik dla klasy siódmej szkoły podstawowej*, pod red. Małkowski T., Gdańskie Wydawnictwo Oświatowe, Gdańsk 2017.
- Historia 8: podręcznik: szkoła podstawowa*, pod red. Kalwat W., Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 2017.
- Historia 8: podręcznik dla klasy siódmej szkoły podstawowej*, pod red. Małkowski T., Gdańskie Wydawnictwo Oświatowe, Gdańsk 2017.
- Wczoraj i dziś: klasa 7: podręcznik do historii dla szkoły podstawowej*, pod red. Roszak S., Nowa Era, Warszawa 2017.
- Wczoraj i dziś 8: podręcznik do historii dla klasy ósmej szkoły podstawowej*, pod red. Śniegocki R., Nowa Era, Warszawa 2017.

Autorka:

DOMINIKA MARCINIAK — ukończyła studia na Wydziale Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, pracuje jako specjalistka ds. edukacji w Poznańskim Centrum Dziedzictwa (Brama Poznania). Związana z Towarzystwem Bambrów Poznańskich i prowadzonym przez nie Muzeum Bambrów Poznańskich. Zainteresowania naukowe: historia środowiskowa zwłaszcza w zakresie polskiej ochrony przyrody oraz historia i edukacja regionalna.